

ОБГОВОРЮЄМО ПРОБЛЕМУ: КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

УДК 281.9: 726.5

Ковальський А. В.
(Львівська національна академія мистецтв)

ПРАВОСЛАВНА САКРАЛЬНА АРХІТЕКТУРА ПОДІЛЛЯ XVII - XVIII ст.

Стаття містить історіографічний аналіз сакральної архітектури Поділля XVII - XVIII ст. Аргументовано важливість і необхідність подальших досліджень сакрально-меморіальних пам'яток регіону. Висвітлено мистецькі особливості сакральної архітектури православного зодчества. Охарактеризовано техніку та мотиви декорування сакральної архітектури. Висвітлена тема генези семантики зображень сакральних пам'ятників. Матеріали роботи дозволяють повніше та цілісніше провести мистецьке дослідження декоративного мистецтва в синтезі з архітектурою подільського регіону XVII - XVIII ст. Акцентовано на необхідності дослідження пам'яток православного зодчества, яке дозволить запропонувати шляхи збереження пам'яток із унікальними декоративними деталями з подальшими паспортизацією та реставрацією споруд.

Ключові слова: мистецьке дослідження, сакральна архітектура, стилістика, типологія, семантика, художні особливості.

THE ORTHODOX SACRAL ARCHITECTURE OF THE PODILLIA IN THE XVII - XVIIIth CENTURIES

The article contains a historiographical analysis of the sacral architecture of Podillia in the XVII - XVIIIth centuries. The importance and necessity in further research of sacral and memorial monuments of the region is argued. The artistic peculiarities of the sacral architecture in Orthodox architecture are highlighted. The technique and motifs of sacral architecture decoration are described. The theme of semantics genesis in sacral monuments images is highlighted. The materials of work allow a more complete and holistic study of the artistic decorative art in the synthesis with the architecture of the Podillia region in the XVII - XVIIIth centuries. The need of the Orthodox architecture monuments study is emphasized, which will offer ways to preserve the monuments with unique decorative details with subsequent certification and restoration of buildings.

Key words: artistic research, sacral architecture, stylistics, typology, semantics, artistic peculiarities.

З-поміж існуючих проблем відродження української національної культури питання поширення мистецького надбання малодосліджених регіонів України займають особливе місце в мистецтвознавчій науці. Українські поліетнічні регіони завжди акумулювали в собі мистецькі досягнення завдяки міжкультурним і конфесійним взаємовпливам, що відбувалися на визначеній території.

Пріоритетним напрямом сучасного українського мистецтвознавства ми вважаємо дослідження декоративного мистецтва в сакральній архітектурі.

Особливе місце серед українських архітектурних споруд належить пам'яткам візантійського обряду – православному зодчеству. О особливу увагу хочеться зосередити на дослідженні екстер'єрів православних сакральних пам'яток подільського регіону XVII – XVIII ст. Декоративне мистецтво сакральної архітектури Поділля візантійського обряду сформувало значний фактологічний матеріал, проте спостерігаємо недостатньо вивчені та висвітлені моменти сакрального декоративного мистецтва досліджуваного регіону. В першу чергу це стосується православних сакральних пам'яток подільського регіону періоду XVII – XVIII ст. Тому актуальність цієї статті зумовлена недостатнім, на нашу думку, сучасним станом дослідженості та збереження православних архітектурних пам'яток на території Поділля.

Зацікавлення подільським регіоном зустрічається в працях істориків ще в XIX ст., проте вони стосувались передусім хронології заснування храмів. У працях Ю. Сецінського, П. Юрченко, М. Шумицького йдеться про феномен української церковної архітектури як синтезу практичного досвіду Сходу і Заходу з досить виразною власною індивідуальністю. Православне зодчество Поділля досліджували В. Марчинський, О. Пшездецький, О. Сементовський, Ю. Ролле, М. Яворовський, В. Гульдман, Є. Пламеницька, О. Пламеницька, В. Вечерський [1, с. 198].

Найчисельнішу групу становлять праці істориків XIX – XX ст., присвячені історії Поділля. Зокрема, праці М. Грушевського, Н. Молчановського, В. Гульдмана, І. Огієнка, П. Дорошенка, Н. Яковенко, В. Михайловського. Польські історики А. Пшездецький, Ю. Ролле, А. Прусевич розглядають у своїх працях історичні події на Поділлі, акцентуючи увагу на внутрішньополітичних стосунках та культурних відносинах [2].

Так, у працях А. Флієра приділено увагу дослідженню розпланувальної еволюції православних мурованих храмів та чинників іноземного походження, що впливали на її розвиток та об'ємно-просторову побудову [3, с. 37]. Актуальні питання, присвячені сакральній архітектурі Поділля, проаналізовано у працях Є. Ковальчика, О. Пламеницької. Так, у монографії Є. Ковальчика проаналізовано структуру сакральних будівель, специфіку будівництва різних чернецьких орденів [4, с. 59]. Дослідження О. Пламеницької, присвячені історії сакрального будівництва м. Кам'янця-Подільського, є взірцями синтетичного розгляду храмового будівництва православної, католицької та вірменської громад міста [5, с. 168]. Ґрунтовні дослідження щодо православ'я Поділля провів В. Михайловський, де вперше зроблено спробу зафіксувати мережу православних парафій на території Подільського воєводства.

Заслуговують на увагу наукові дослідження, здійснені Г. Ківільшою, Г. Осетровою, О. Будзеєм, Є. Мазуриком, С. Шкурком, М. Арсенян та іншими науковцями. Аналізуючи опубліковані історико-літературні джерела вивчення та дослідження православних сакральних архітектурних пам'яток подільського регіону та питань, які частково висвітлюють проблематику сакральної архітектури візантійського обряду Поділля XVII – XVIII ст., було виявлено, що питання комплексного дослідження цієї тематики не порушувалося. Дослідження ні територіально, ні предметно не охоплюють усього спектру явищ, які нас цікавлять у розрізі генези, типології, формотворчих і стильових рішень православних сакральних споруд. Тому в статті спробуємо здійснити загальний аналіз і систематизацію сакральних об'єктів Поділля, а саме архітектурних

пам'яток візантійського сакрального мистецтва, які дадуть змогу повніше та цілісніше провести дослідження декоративного мистецтва в синтезі з архітектурою подільського регіону XVII – XVIII ст.

Мета статті – обґрунтувати художні особливості декоративного мистецтва в сакральній архітектурі Поділля XVII – XVIII ст., зокрема, православні архітектурні пам'ятки, які є унікальним мистецьким явищем, невід'ємною складовою частиною культурної спадщини України. У статті пропонується розглянути художні особливості сакральних архітектурних пам'яток візантійського обряду подільського регіону XVII – XVIII ст. та дослідити вплив візантійської культури на декоративне мистецтво сакральної архітектури досліджуваного регіону.

Подільські землі XVII – XVIII ст., будучи приграничними територіями, являли собою місце, де головним чином відбувалися закономірні процеси розвитку світової культури. Саме етнічна урізноманітненість та поліконфесійність регіону створювали умови для розвитку мистецтва на території Поділля досліджуваного періоду, а плідні взаємовпливи виливалися формуванням власної колоритної культури.

Елліністичний світ створив прекрасну та неповторну культуру, котра за рівнем розвитку, зокрема художньої культури значно випереджала інші країни. Візантійська ж культура увібрала в себе неповторні особливості як східної, так і західної мистецької спадщини. Будучи своєрідним містком між західною та східною культурами, Візантія мала вплив на розвиток багатьох, зокрема східноєвропейських православних країн. Саме через Візантію відбувалося проникнення елліністичної та античної культурної спадщини іншим народам. Візантійський вплив на українські землі – це закономірний етап розвитку світової культури. Впродовж багатьох віків українська архітектура зазнавала впливу візантійської традиції, що проявлялось і у сакральній архітектурі, зокрема на території Поділля.

Православна культура на подільських землях має багатовікову традицію, так у реєстрі 1565–1566 рр., за дослідженням В. Михайловського, у Подільському воєводстві зазначено 125 населених пунктів, де зафіксовано 177 православних храмів (В. Михайловський «Православні парафії Подільського воєводства за матеріалами поборових реєстрів 1560-х рр.»).

В основу забудови православних храмів подільського регіону були покладені художньо-конструктивні принципи храмів Київської Русі. Візантійські та вірменські кам'яні храми, перенесені на українську територію у формах, що склалися, послужили прототипом для дерев'яних церков і отримали широке розповсюдження. В результаті дерев'яні церкви отримали в Україні цікаві та оригінальні архітектурні форми. На Поділлі можна спостерігати візантійський стиль, тільки виражений не кам'яним, а дерев'яним матеріалом. Залізо використовували тільки для виготовлення декоративних і функціональних деталей (хрестів, дверних завіс, віконних ґрат, оббиття дверей і вікон тощо). Характерні риси української архітектури сформувалися в XVII – XVIII ст. Сформувався й мистецько-архітектурний тип подільських дерев'яних церков. Більшість із них споруджувалась як триверхі, хоча існували й одноверхі та п'ятиверхі церкви. У найменших, найбільш парафіях існували церкви хатнього типу. Дослідники відзначають мистецьку оригінальність і довершеність храмових споруд подільської церковної школи. До таких належали, наприклад, триверхі

церкви з дубового дерева в с. Шатава Кам'янецького повіту, Свято-Миколаївська церква в с. Ярмолинці Гайсинського повіту, с. Спичинці Літинського повіту.

Дослідження сакральних архітектурних пам'яток візантійського обряду досліджуваного періоду подільського регіону дозволило нам систематизувати такі типи сакральних споруд:

- дерев'яні триглаві церкви: однобаневі (с. Носківці Вінницького повіту); двобаневі (с. Вільхівці Кам'янецького району); трибаневі, с. Голубече Ольгопільського повіту, с. Паньківці Летичівського повіту); чотирибаневі (с. Сутківці Летичівського району); П'ятибаневі (м. Яришів Могилівського повіту, с. Паланка Ямпільського повіту);

- кам'яні церкви: (м. Кам'янець-Подільський, м. Шаргород Вінницької обл., с. Журавне Вінницької обл.); цегляні церкви (с. Чорний Острів Хмельницького району); церкви хатнього типу – дзвіниці.

Храми здебільшого будували на підвищенні, деколи в центрі населеного пункту. Ділянка була обгороджена парканом. Архітектурний ансамбль часто підкреслювала дзвіниця з різною кількістю дзвонів. У переважній більшості церкви будували з дерева, проте інколи ставили на кам'яному фундаменті. Кам'яні церкви на Поділлі траплялися рідше й зводилися з місцевого матеріалу. Такі були в м. Кам'янці-Подільському, с. Журавне Вінницького повіту, с. Кукулі Ольгопільського повіту, м. Цекинівка Ямпільського повіту, у м. Сатанів, м. Тиврів, с. Велкі Армяни Кам'янецького повіту. Необхідно зауважити, що в той час на території Поділля відомі й цегляні церкви (наприклад м. Чорний Острів Проскурівського повіту).

У бідних парафіях церкви будувалися на зразок сільської хати, помазані глиною та покриті соломою, з хрестом на даху. За описом церкви в ім'я великомученика Дмитра, 1790 р. в с. Оленівка поблизу м. Кам'янця-Подільського, вона була досить убогою, збудованою з лози, обліплена ззовні та зсередини глиною, «на зразок будинку», з одним куполом і трьома вікнами. Такі церкви, з планом хати, здебільшого не мали верхів, а їхній зовнішній вигляд відрізнявся від хати лише насадкою хреста, а інколи невеличкою вежею з маківкою, завершеною хрестом на середині двоспадового даху.

Хрестовоздвиженська церква 1799–1801 рр. у м. Кам'янці-Подільському Хмельницької області – один із кращих зразків тризрубових одноверхих храмів Поділля. Композиційною доміантою храму є квадратний у плані середній зруб нава зі стрімким восьмигранним наметовим верхом на невисокому восьмерику. Перекриття вівтарної частини та бабинця пласкі. Значно менші, також квадратні в плані, рівновисокі зруби бабинця і вівтаря мають плоскі стелі, вкриті двосхилими дахами з фронтонами. Широке піддашся, підтримуване випусками вінців зрубу, посилює монолітність об'єму споруди, створює ритм горизонтальних членувань, узгоджений із пропорційною будовою форми храму; в інтер'єрі висотно розкритий простір нави поєднано з бабинцем через арку-виріз. Хрестовоздвиженська церква – яскравий приклад подільської школи народного дерев'яного зодчества [6, с. 168-169].

Ще одна тризрубна, триверха дерев'яна церква (Михайлівська) зведена в 1769 р. у с. Зіньків. Вдало знайдені пропорції зрубів, пластичність завершальних частин, гонтове покриття заломів церкви виводять пам'ятку в ряд видатних зразків подільської школи дерев'яної народної архітектури України. В об'ємі церкви в Зінькові домінує восьмигранний зруб нави, до якого, відповідно, зі сходу

та заходу примикають рівновисокі гранчасті зруби вітваря та бабинця. Через заломі восьмикутних зрубів звужуються й завершуються восьмигранними наметовими покриттями. Стрункі форми храму посилюються вертикальним шалюванням стін.

Наприкінці XVII ст. у південній вірменській частині Кам'янця-Подільського знаходився ще один православний храм – церква св. Миколая. Це кам'яна однонавова одноапсидна церква. Внутрішній об'єм перекритий коробовим склепінням з чотирма розпалубками та конхою з однією розпалубкою в апсиді. Перед центральною частиною західного фасаду зведено невисокий дерев'яний тамбур. Простота об'ємно-розпланувального рішення пам'ятки в синтезі з декором (білокам'яним різьбленням) виводять її в ряд знакових об'єктів пізньороманського зодчества.

Двобанний храм являє собою два восьмикутні, один більший, другий – менший; більший восьмикутник творить собою властиво церкву; до нього приєднується з одного боку – невеличка прибудова, іноді піввосьмикутний, без маківки – це вітвар. Згідно з візитацією 1760 р., в с. Вільхівці Кам'янецького повіту була двокупольна церква. Проте зазначимо, що двобанних церков на Поділлі в той час було мало. Чотирибанний храм являє собою чотири восьмикутники, з'єднані вздовж однієї прямої. Такою була кам'яна Покровська церква в с. Сутківці Летичівського повіту, яка мала склепіння та бокові вежі з цегли й побудована ще 1476 р. Типова українська дерев'яна церква складалася з трьох зрубів, що прилягали один до одного й розташовувалися в ряд із заходу на схід. При цьому середній зруб і в плані, і у висоту набув найбільшого розвитку. Кожен зруб вивершувався самостійною главою. Таким чином, у плані церква – трикутна, а конструктивно – триверха. Неможливість створити круглий купол та прагнення збільшити висоту церкви змусило на основні чотирикутних зрубів поставити інші, зменшені, зі зрізаними (у формі восьмикутника) кутами, відділяючи покриттям один зруб від іншого. Іноді цей прийом повторювався, і тоді в складному та закінченому вигляді українська церква набувала форми поєднання трьох, поставлених одна на одну, багатоярусних споруд у вигляді башт, які струнко підносилися вгору. Багатоярусність часто підкреслювалася «опасанням» – особливим навісом, який оточував всю церкву по нижньому зрубі.

Невід'ємною частиною церкви була дзвіниця, квадратна у плані, з ярусним покриттям у вигляді башти, яка, як правило, споруджувалася окремо. Звичайний вигляд дзвіниці – це башта, складена з двох або трьох квадратних зрубів, поставлених один на другий, що зменшувалися з віддаленням від землі. Зруби, зазвичай, з'єднувалися за допомогою прямих похилених площин; сама дзвіниця закінчувалася або чотиригранним шатровим дахом, або чотирихилим шатровим дахом, увінчаним ще грушкуватою главою. Таким чином, дзвіниці своєю конструкцією нагадували баштовидні глави церков.

Щодо кількості вікон в уніатських церквах, то їх, як правило, налічувалося більше десяти, вони були засклені та заграбовані. Так, церква Святого Миколая в передмісті Тульчина в 1785 р. мала 15 заскленних вікон з ґратами в нижній частині. Церква Святої Параскеви Мучениці в передмісті Тростянця мала 16 вікон, заграбованих у нижній частині. Тринадцять заскленних вікон, але без ґрат, мала церква Успіння Пресвятої Богородиці м. Брацлав. Церква Архангела Михайла в містечку Жорнище Брацлавського повіту мала 16 заскленних вікон без ґрат. Хоча в селах зводилися церкви з меншою кількістю вікон, як-от у с. Северинівка

Вінницького повіту церква Святого Миколая мала 8 вікон. Були церкви з вікнами без ґрат (с. Глубочок, с. Губник Гайсинського деканату на Брацлавщині).

Матеріалом для виготовлення дверей був метал або дерево. Перші (переважно залізні) встановлювалися, головним чином, у кам'яних спорудах; проте, інколи і в дерев'яній архітектурі зауважуємо залізні двері чи оббиті залізом. Так, дерев'яні трикупольні церкви Дмитра Мученика в с. Іванці та Архангела Михайла в м. Жорнище Брацлавського повіту мали ковані двері із замком. Залізні двері, зроблені з плоских залізних скоб, утворювали собою клітку. Позаду до неї був прироблений товстий залізний лист, який слугував дверима. Самі скоби оздоблені різьбленим орнаментом; частини залізного листа, які видно між скобами, теж оздоблені різьбою. Іноді орнамент вирізався на тонких залізних пластинках, котрі вже в готовому вигляді приклепувалися до дверного листа.

Варто зазначити, що середина – друга половина XVIII ст. на Поділлі були часом масового церковного будівництва. Це пов'язано з потребою зводити нові храми через ветхість старих, які вже були непридатними для проведення в них церковних служінь.

Підсумовуючи, зазначимо, що у царині монументального мистецтва найбільшої майстерності українці досягнули в церковному будівництві. На Поділлі зводилися, в основному, триверхі церкви, часто з «опасанням». Візитські описи згадують про існування в багатьох селах одноверхих і, подекуди, п'ятиверхих храмів. За конструктивними особливостями та архітектурним образом ці храми відносяться до виразного регіонального типу храмового будівництва, який дослідники виділяють в окрему подільську школу. Таким чином у православних храмах Поділля простежується розмаїття просторових вирішень. Перша лінія розвитку сакрального будівництва спиралася на спільні з дерев'яними церквами принципи побудови тридільних споруд. Друга лінія наслідувала структуру хрестово-купольних храмів Княжої доби. Одночасно на архітектуру храмів впливали європейські стилі – готика, ренесанс, бароко, класицизм [1, с. 186]. Дослідники відзначають мистецьку оригінальність і довершеність храмових споруд подільської церковної школи. Вони виступають єдиною ланкою між архітектурним типом церков Галичини, з одного боку, та Київщини, з іншого.

Символ – не сам по собі образ, а шлях, завдяки якому досягають образно – метафоричного мислення. Важко було б уявити собі наявність у мистецтві символу ознак символічного іномовлення, зближення явищ між собою, якби людина за своїми антропологічними й соціальними задатками не володіла асоціативною уявою, здатністю позначати одне явище через інше і, що особливо важливо, умінням побачити у предметній символіці безмежно широкий спектр смислових, духовно-почуттєвих і ціннісних відтінків [7, с. 186].

Історична пам'ять є важливою складовою ідентичності нації. Тому її стан суттєво впливає на консолідованість суспільства і державну безпеку країни. Колективні уявлення про минуле формують чимало складових, однією з яких є зорові образи. Візуальний компонент історичної пам'яті включає: монументи, пам'ятні знаки, меморіальні комплекси, визначні архітектурні споруди, історичні заповідники та місцевості, музейні експозиції й окремі меморіальні речі, цвинтарі загалом чи певні поховання та інше. Вказані матеріальні об'єкти вважаються найвидовижнішою і наочною формою пам'яті індивіда та суспільства загалом [8, с. 53].

Дослідження та комплексне вивчення декоративного мистецтва сакрально-меморіальної архітектури Поділля візантійського обряду періоду XVII – XVIII ст. дозволить визначити закономірності розвитку стилістики на місцевому ґрунті, з'ясувати відповідні причинно-наслідкові зв'язки еволюції та взаємовпливи, що характеризують їхню типологію і художні особливості. Наукові дослідження сприятимуть запровадженню нової творчої методики в сучасну архітектурно-декоративну практику та архітектурний дизайн сучасної сакральної архітектури. Дослідження пам'яток православного зодчества дозволить запропонувати шляхи збереження пам'яток із унікальними декоративними деталями з подальшими паспортизацією та реставрацією споруд.

Перспективи подальших розвідок вбачаємо у необхідності всебічного дослідження декоративного мистецтва у сакрально-меморіальній архітектурі подільського регіону XVII – XVIII ст. як унікальної та невід'ємної частини полікультурної спадщини України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Урсу Н. О. Православні храми Хмельниччини / Н. О. Урсу, І. В. Березіна. Наукові записки. Серія : Мистецтвознавство – № 2. – ТНПУ, 2011. – С. 198.
2. Antoni J. (Dr). [Rolle J.]. Op. cit.; Przewdziecki A. Podole, Wołyń, Ukraina. / A. Przewdziecki. – Wilno, 1841;
3. Prusiewicz A. Kamieniec Podolski. Szkic historyczny / A. Prusiewicz. – Kijów-Warszawa, 1915.
4. Флієр А. Эволюция планов каменных православных церквей Украины с X по сер. XVII в. Архитектурное наследство – А. Флієр. – М., 1990 – С. 37.
5. Kowalczyk J. Świątynie różnobarokowe na kresach. Kościoły i klasztory w diecezjach ba Rusi Koronnej / Jerzy Kowalczyk. – Warszawa : IS PAN, 2006; Ковальчик Є. Пізньобарокові костели Кам'янецької дієцезії / Єжи Ковальчик // Архітектурна спадщина України. – Вип. 4. – К., 1997. – С. 59-72 ; Вип. 5. – К., 2002. – С. 104-115.
6. Пламеницька О. Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі / О. Пламеницька. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2005. – С. 9.
7. Ус В. Узагальнена класифікація та типологізація православних надгробків / В. Ус. – К. : Національний авіаційний університет, 2013. – С. 209.
8. Левчук Л. Т. Естетика / Л. Т. Левчук, В. І. Панченко, О. І. Оніщенко, Д. Ю. Кучерюк. – К. : Центр учбової літератури. 2010 – С. 186.
9. Симоненко І. М. Меморіальний простір України : кризовий стан та шляхи оздоровлення. Стратегічні пріоритети. / І. М. Симоненко // Науково-аналітичний щоквартальний збірник. К. – № 4. – 2009. – С. 53.

a.kovalskiy@ukr.net

Рецензент: Ярич В. Я. – заслужений діяч мистецтв України, народний художник України.